

נוסח מדוקדק זה מצוי במקורות שונים ומגוונים כמו ברמב"ם הל' מגילה וחנוכה פ"א ה"ג, פ"ג ה"ד; סדר רב עמרם גאון, כלבו, מהרי"ל ואף ברמ"א או"ח תרפב סע' א. מאידך: הנוסח הרווח במחזור ויטרי הנדפס הוא: 'ובזמן' (סי' צא, רלד, רלה, רמב, רמז), ואף בלקט יושר, או"ח, עמ' 152. כנראה שבתקופת זקנו של המהרש"ל כבר נהגו לומר 'ובזמן הזה' או שענין זה היה נתון בויכוח, ולכן המהרש"ל הדגיש זאת. מאידך: הנוסח בברכת המזון בסידורים ובברכונים בדפוסי לובלין של"ד, של"ה, שנ"ט, הנוסח ללא וא"ו¹⁸.

6. גם נהג בליל שני של סוכות לומר 'לישב בסוכה' קודם 'שהחיינו' כמו בליל ראשון, כראבי"ה ולא כאשר"י.

המהרש"ל המציין כאן את נהג זקנו בענין סדר הברכות בקידוש ליל שני סוכות, מוסיף שבענין זה מצויה מחלוקת, ואף מפנה למקורות מרכזיים העוסקים בנושא, שהיה נתון בפולמוס מתמשך במנהגי אשכנז. לצורך בדיקת המציאות בתקופת זקנו וסמוך לה, נצטט בהרחבה מהרשום במנהגי מהרי"ל ובמנהגו של ר' אברהם קלויזנר המצוטט שם, הכוללים את מירב הנימוקים שנאמרו ונצטברו בנושא זה (ירושלים תשמ"ט, עמ' שעב-שעג)¹⁹:

בליל ראשון של סוכות יברך 'לישב' אחר קידוש ואח"כ זמן. למען שיהא קאי זמן אתרווייהו, על היו"ט ועל הסוכה, וכן יעשה נמי בליל שני זמן לבסוף. וכ"כ ראבי"ה דיקנה"ז מוכיח שאין אומרים זמן אהבדלה ואף על פי כן מברכין זמן אחריה... מנהגי מהרא"ק: נ"ל דבליל שני דסוכות צריך לברך זמן ואח"כ 'לישב בסוכה', מידי הוא טעמא דסוכה ואח"כ זמן לקידוש והלא תדיר קודם, אלא משום דצריך שהחיינו לקידוש ושהחיינו לסוכה, כדאמרינן העושה סוכה לעצמו מברך זמן. להכי מברך

18 ראה למשל בפקסימיליה של ברכת המזון עם פירוש ר' נתן מהורודנא, לובלין של"ה, עמ' טז, מא.

19 בשינויי לשון מעטים, בספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהד' ר"י דיסין, ירושלים תשל"ח, עמ' מו-מז. המהדיר צירף לכאן - כדרכו בכל המהדורה - הגהות שנמצאו בשולי כתבי היד של החיבור, וכאן קטע מתלמיד המהר"ם מרוטנבורג, התשב"ץ, סי' קמג, שסיכם את הדעות העיקריות המצויות בספרות הראשונים.

[קפד]

ר' יצחק קלויבר - הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן

סוכה ואח"כ זמן, כדי שיפטור שניהם בשהחיינו אחד. ובליל
שני בקידוש צריך זמן שמא אתמול היה חול, אבל סוכה אפילו
היה חול יצא דעיקר זמן בשעת עשייתה, ואם יאמר סוכות
בינתיים נמצא מפסיק בברכה. מיהו נ"ל דאין קפידא אפילו למ"ד
מצות אין צריכות כוונה... לפיכך נהגו לברך בליל שני כמו בליל
ראשון מתחילה 'לישב', ואח"כ זמן. ועוד אין קפידא בהפסקת
ברכות, וראייה לדבר יקנה"ז.

למצדדים בדעה הגורסת שאין הבדל בין שני הלילות הראשונים של
סוכות, ובהם יש לברך על מצות היום, 'לישב בסוכה' קודם ברכת
הזמן, חוברים גם ר' ישראל איסרליין בתרומת הדשן, סי' צד (ירושלים
תשנ"א, עמ' פב), הב"ח באו"ח סי' תרסא ("וכך היא דעת אחרונים")
ועוד.

ברם, חיבור חשוב ביותר, סובר שבלייל שני יש להקדים זמן ל'לישב
בסוכה', והוא מנהגי ר' אייזיק מטירנא (מהד' שפיצר, ירושלים תשל"ט,
עמ' קכט-קל):

[בליל שני]...ועל השולחן מסיק אורח חיים ואביו [=הטור
והרא"ש], לברך שהחיינו קודם 'לישב בסוכה', כי אין צריך יותר
לברך שהחיינו על הסוכה רק ליל ראשון, ואחר כך בליל שניה
הוי הפסק. לכן מברכין זמן ואח"כ סוכה וכך נוהגין.

כידוע, השפעתו של ר' אייזיק מטירנא על יהדות מזרח אירופה היתה
דומיננטית, וקובץ מנהגיו התקבל כספר הנוהגים המקובל בפולין
ובגלילותיה, ובודאי שהיה מצוי בפזורות אלו יותר מאשר מנהגי
מהרי"ל. חלקים מחיבור זה צורפו למחזורים, תורגמו לגרמנית ואידיש.
ובכלל: הפניה סתמית ל"מנהגים" בספרות ההלכתית בפולין, כוונתה
בראש ובראשונה למנהגי ר' אייזיק מטירנא. לא נרחיב כאן את היריעה
בנידון, אלא נסתפק בציון הנתון. הוראת "המנהגים" באה לידי ביטוי
בניסוחו של הרמ"א בדרכי משה סי' תרסא, המביא כמאסף לכל
המחנות ("הלכתא כבתראי"?) את דבריו: "אבל המנהגים שלנו שיש
לנהוג כדברי הרא"ש וכך נוהגים", וכך עולה מפסיקת השו"ע שם.

[קפה]

המהרש"ל, בשמו של זקנו ר' יצחק קלויבר, מבליט כנראה את הנוהג המשפחתי שמקורו במסורת אשכנזית, הקובע שאין הבדל בין ב' הלילות של חג הסוכות, ואת ברכת הזמן מברכין לאחר מצות היום, זאת כדי לצאת כנגד הדעה שהחלה להתפשט בפולין, שמקורה במנהגי ר' אייזיק מטירנא, ושגובתה בהמשך התגבשותה באמצעות הרמ"א²⁰.

ז. השכיבנו

ולא אמר בנוסח השכיבנו 'אויב' כו' כי אם 'דבר וחרב' כו' כי אויב הוא בכלל חרב.

כך גרס גם ר' שבתי סופר בסידורו (ב' עמ' 280), ובהערותיו הוסיף: "כ"ה [כך הוא] בסידורי קלף לא נכתבה מלת אויב", ומפנה למהרש"ל כאן. נציין כאן שהמלה "אויב" נוספה כנראה במרוצת הדורות לטכסט הליטורגי של ברכת השכיבנו המופיעה בנוסחות שונות²¹. גם חלק מחסידי אשכנז לא גרסו "אויב", על פי הנוסח המצוי בפירוש של ר' הירץ ש"ץ, טיהינגן ש"כ, שספר כ"ד תיבות ב'השכיבנו', ללא "אויב". ברם, בנוסח התפילה של תפילת ערבית שהודפסה בסידור זה, מופיעה המלה "אויב", וכנראה שהיתה שגורה בפי הציבור, וכלפיה יצאו ר' יצחק קלויבר והמהרש"ל, שנימקו זאת בשל היותה מיותרת.

ח. אמירת פיתום הקטורת

ופיתום הקטורת לא אמר בחוץ כי אם מתוך הספר, דשם ידלג תיבה אחת, ושם אנו אומרים אם חיסר אחת מכל סממניה חייב מיתה, והתפילה היא במקום הקרבן והקטורת, ע"ד [על דרך] 'תכון תפילתי קטורת לפניך'.

סוגיית אמירת "פיתום הקטורת", זמנה ומיקומה בסדר התפילות, העסיקה את חכמי ישראל בפנים שונות בספרות ההלכה והמנהג. כאן

20 וראה עוד ערוך השולחן, שם סק"ב, הרב ש.י. זווין, המועדים כהלכה, תל אביב תשט"ז, עמ' קג והע' 124.

21 למשל במהדורה הצרפתית של סדר רע"ג (עמ' כב, שורה 27), שעליה כתב גולדשמידט בהקדמתו עמ' 12: "מובן מאליו שאין להשתמש בו כמהדורה מדעית". כך גם במחזורי הנדפס עמ' 79 (אבל לא בכתבי היד כמו כת"י ששון-קלגסבלד, גינצבורג), ובאבודרהם עמ' קמ ועוד. על ברכת השכיבנו בשתי צורותיה, ארוכה וקצרה, ראה י. תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 84-86.

ר' יצחק קלויבר - הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן

נציין את הדעות המובילות ונתייחס בעיקר לאלו שרווחו בתקופות הסמוכות לר' יצחק קלויבר ולמהרש"ל.

מספרי דבי רש"י (מחזו"ו עמ' 5, בשם רב עמרם גאון, סידור רש"י עמ' 4), עולה שאמירת "פיטום הקטורת" נאמרת גם בתפילת ערבית של חול. מאידך: במקור אנונימי, שהובא ע"י וידר, הקובל כלפי הנמנעים מלאומרו, נכתב: "ובכל ערי אשכנז וצרפת לא נהגו לאומרו", זאת בניגוד לנוהג בשלש עיירות בצרפת, טרוייש, שניץ ואלצורא ששם נהגו לומר אחר תפילת ערבית "פיטום הקטורת"²². מספרות התפילה וההלכה של חסידי אשכנז עולה שנהגו לאומרו רק בשבתות וימים טובים, אלא שמודגש שם שמן הראוי לומר פיטום הקטורת בכל יום (סידור רבנו שלמה מגרמייזא, מהד' הרשלר, ירושלים תשל"ה, עמ' קעח-קעט. פירושי סדר תפילה לרוקח, הנ"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' תקעג).

אוצר החכמה

כנראה שהמקור הבא משקף את המציאות באשכנז במאה ה-15 ואף אחריה:

"שמעתי ממהר"ר מרקל שאותם שאין אומרים פיטום הקטורת היינו משום דחיישינן דילמא מדלגו, וכתוב ביה אם חיסר אחת מכל סממניה חייב מיתה". הלכות ומנהגי מהר"ש [מנוישטאט], מהד' שפיצר, ירושלים תשל"ז, עמ' 56 סי' צג.

את הנעשה בפירוט בקהילות אשכנז משקפים דברי ר' אייזיק מטירנא במבואו לרשימת מנהגיו ("ליישר ולתקן ולסדר מנהגי כל השנה ... שראיתי ישוב או קהילות שלא נמצאו בהם ב' או ג' אנשים היודעים מנהג עירו על בודיו וק"ו של עיר אחרת", ירושלים תשל"ט, עמ' ב), ובו הדברים הבאים:

22 נ. וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 335. וראה עוד י. תא - שמע, הנגלה שבנסתר, תל-אביב 1995, עמ' 41-42 המביא נוהגים נוספים כמו "משבת לשבת בשחרית אחר התפילה", או: "בכל מוצאי שבתות לחול", ובעמ' 105 הע' 5, נימוק לגבי העתקת האמירה לערב. וראה עוד, הנ"ל, "התפילה האשכנזית הקדומה", שם, עמ' 137, 139, 142, 151. מעיון בעבודה שהגיש לי מכובדי הרב רועי זק, מתברר שמנהג צרפת אינו חד משמעי ויש לבדוק מחדש את הממצאים.

[קפז]

וכתבתי מנהגי מדינת הגר ואושטרייך ושטיימרק ומעלהרין, ושהיהודים באושטרייך שמשנים רק מעט באופנים ובכהאי גוונא. וגם בהגר ושטיימרק אומרים אין כאלוקינו גם בחול... ולא במעלהרין ופולין, רק בזנויים אומרים אין כאלוקינו [בחול]²³.

מדברי המחבר נשמע שבפולין לא נהגו לומר בתפילת שחרית בחול את "פיטום הקטורת", וכפי שכבר הערנו לעיל השפעתו של החיבור על פולין וחכמיה היא מן המפורסמות והדברים באים לידי ביטוי בדרכי משה הארוך, או"ח סי' קלג אות ב:

"כתב בית יוסף בשם מהר"י אבוהב שאין לומר פיטום הקטורת אלא מתוך הכתב, שמא יחסר אחת מן הסמנים ויהא חייב מיתה כמו בהקטרה... והמנהג באלו המדינות... שלא לאומרו בחול משום שטרודים למלאכתן ויש לחוש שידלגו בה. ובשבת וביו"ט אומרים אותו".

וכך גם בהגהותיו לשו"ע שם, סע' ב: "ויש לומר פיטום הקטורת בערב ובבוקר אחר התפילה... ויש שכתבו ליזהר לומר פיטום הקטורת מתוך הכתב ולא בעל פה, משום שהאמירה במקום ההקטרה וחיישינן שמא ידלג אחד מסמניה ואמרינן שהוא חייב מיתה אם חיסר אחת מסמניה. ולכן נהגו שלא לאומרו בחול, שממהרין למלאכתן וחיישינן שמא ידלג".

מסתבר איפוא מדוע הדגיש המהרש"ל את נוהגו של סבו בענין אמירת "פיטום הקטורת", המקפיד לאומרו בכל יום, כנראה בסיום תפילת שחרית, מתוך סידור ולא בע"פ, כדי לשמור הנוהג של חכמי אשכנז שחששו ל"חיסור אחת מסמניה". נציין כאן שבעל המטה משה תלמידו המובהק של המהרש"ל מעיר בשם רבו: "כתב מורי מהר"ש ז"ל שלא לאומרו בעל פה כי אם מתוך הכתב מהאי טעמא שכתבתי, דילמא ידלג אות אחת". ומקורו מעדות המהרש"ל בשם סבו שנכתבה בשו"ת סי' סד²⁴.

23 בגוף החיבור בתיאור מנהגי תפילת שחרית מופיע בעמ' יג: "ויש מקומות שאומרים אין כאלוקינו", מאידך; "בשבת אומרים" (שם, עמ' כז).

24 עוד נציין כאן להתפשטות המנהג בפולין לומר בכל יום "פיטום הקטורת". ר' שבתי סופר בסידורו (לעיל הע' 14), עמ' 112-127, מציין שבשנת שמ"ג החלו לומר בפולין את הקטעים הקרויים כך, מחמת מגיפת דבר נוראה, והוא מעתיק

ר' יצחק קלויבר - הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן

ט. ברכת המזון

1. ובברכת המזון, לא אמר 'בוראנו' אלא: 'האל אבינו מלכנו אדירינו גואלנו יוצרנו כו'. והטעם לא שמעתי.

והמהרש"ל מנמק: "ואפשר דחדא מילתא היא, בריאה ויצירה, ולמה למדכר תרוייהו...". ובהמשך הוא מאריך בהבחנה שבין יצירה שמשמעותה הולמת את ברכת המזון "שהוא שביעת הגוף והחומר" ולכך מתאים התואר יוצרנו, לבין בריאה, שמשמעה מתבררת באמצעות שימושה בסליחות: "שמבקשים רחמים על הנפש החוטאת אומרים בוראנו", ואין מקום לומר בוראנו בברכת המזון, המתייחסת לצרכים גופניים: בכך מנמק המהרש"ל את קביעת הנוסח של זקנו וקיטרוגו על הנוסח המצוי בסידורים.

ואכן הנוסח שרווח בפולין כלל גם את התואר "בוראינו", כמו בסדר ברכת המזון עם פירוש מה"ר נתן שפירא מהורודנא, לובלין של"ה²⁵, וכן גם, שם, שנ"ט. ר' משה מ"ת, מטה משה סי' שלא, מביא את גירסת ר' יצחק קלויבר ואת הנימוק בשם מורו המהרש"ל²⁶.

2. עוד שמעתי שמיחה לומר 'כמו שבירך הקב"ה את אבותינו' וכו', דמשמע קצת חירוף, אלא 'כמו שנתברכו אבותינו, אברהם יצחק ויעקב בכל מכל כל כן יברכנו יחד בברכה שלימה ואמרו אמין', ולא 'ונאמר אמין', כי לשון 'אמרו' היא אזהרה למברכים לכבוד בעל הבית כביכול, כמו בסוף לכבוד המקום 'עושה שלום במרומיו כו' ואמרו אמין'.

בסידורו סדר שלם של 'פיטום הקטורת' עם תוספות רבות. גם תלמיד אחר של המהרש"ל, ר' שלמה ב"ר מרדכי ממעזריץ, הדפיס בבאזל בשנת שס"ב ספר בשם "מזבח הזהב", המוקדש כולו לביאור הלכתי דרשני וקבלי של סדר "פיטום הקטורת".

25 ובפירושו: "בוראינו ע"ש... בוראך יעקב (ישעיה מג א) ... יוצרינו ע"ש יוצרך ישראל" (שם).

26 במחזורו עמ' 52 הנוסח: "אבינו מלכינו אדירינו גואלינו... קדושינו" ללא "בוראינו" ו"יוצרינו". מהדירי הפקסימיליה של ברכת המזון לובלין של"ה, טורונטו תשמ"ט, עמ' נג, הפנו לרש"י ברכות מט ע"א: "אדירנו בוראנו גואלנו קדושינו". ומשמע: ללא "יוצרנו" וללא "בוראנו". ולא נאריך.

תרעומתו של ר' יצחק קלויבר תתברר באמצעות מובאה מפירושו של ר' נתן שפירא מהורודנא לברכת המזון, לובלין של"ה, מהד' טורונטו תשמ"ט, עמ' לה: אוצר החכמה 1234567

'כמו שנתברכו אבותינו' כו', היא הנסחא במקצת ספרי ברכת המזון שבידינו. ובמקצתם כתוב: 'כמו שבירך את אבותינו' כו'. ואין ראוי לומר כך, מפני שנראה קצת כשתי רשויות ח"ו. שהרי בתחילה הוא אומר 'הרחמן הוא יברך' כו', וכשאומר אחר כך 'כמו שבירך הקב"ה את אבותינו' כו', הרי הוא כאילו אמר ראובן הוא יברך את פלוני כמו שבירך שמעון את פלוני. וכך היא הנסחא בכל בו סי' כה, 'כמו שנתברכו אבותינו'²⁷.

סקרנו איפוא מקצת מהנהגותיו של ר' יצחק קלויבר, בנוסחאות תפילה ותחומים גובלים, שאותן בחר המהרש"ל להציג בפני השואל ממנו "קבלה מזקנים", כפי שנרשמו בחלק הראשון של תשובתו בסי' סד. סיכום קצר של הנתונים מעלה שחכם זה הקפיד כנראה לשמור על מסורת קדומה שמוצאה מבית המדרש של אשכנז, קודם שחלחלו לתוכה מסורות אחרות. הבירור הקצר שערכנו כתוצאה מהצגת המקורות שעליהן נשען ר' יצחק קלויבר בצד מקורות מנוגדים - מראה שיש כאן רצון לעמוד כנגד מסורות אחרות, שהחלו להתגבש בפולין כתוצאה מהגירה מאסיבית של יהודים מפזורות שונות, ובעיקר מול מנהגי התפילה ונוסחאותיה, שהחלו להיקלט כתוצאה מקבלת מנהגי ר' אייזיק מטירנא, ונוהגים נוספים שהשפיעו גם על המוציאים לאור של סידורים "כמנהג פולין" ואגפיה.

ב - לקט מהנהגותיו ותורותיו של ר' יצחק קלויבר מכתבי המהרש"ל

בפרק זה נציג מבחר מתורותיו ופרשנויותיו של ר' יצחק קלויבר בתחומים שונים שנזכרו כבדרך אגב בכתבי המהרש"ל, וננסה להעלות מהם קביעות כלשהן.

מנהגים

1. בשו"ת מהרש"ל סי' פז מצוי סיכום קצר של הלכות ביעור חמץ ובסופו:

27 במטה משה סי' שלו, העתיק את לשונו של ר' נתן שפירא, בשינויים קלים.

וּלְכַךְ נוֹהֲגִים לַעֲשׂוֹת מְדוּרָה בְּפָנֵי עֲצָמוֹ, וְלִכֵּן טוֹב לְשֵׁרוֹף אוֹתוֹ
בְּחֶזֶק וְלֹא בְּבֵית כְּדֵי שֶׁלֹּא יִהְיֶה. וְכֵן מִצָּאתִי. וְרֵאִיתִי מֵאִמָּז
שֶׁהִיא מְקוּבֵּל מִרְבוּתוֹ לְשֵׁרוֹף הַחֶמֶץ בַּהוֹשָׁעֻנוֹת, וַיֵּשׁ זֹרֻקִים
בְּתֵנוֹר בַּעַת אִפִּיִית מִצּוֹת. אֱלוֹ וְאֱלוֹ דָּא"ח [=דְּבָרֵי אֱלֹוֻקִים חִיִּים]."

נוֹהֵג זֶה מִצּוֹי בְּמִקּוּרוֹת קְדוּמִים, כְּמוֹ בַּהֲגָהוֹת מִיִּמּוֹנִיּוֹת פ"ז מֵהַל'
לִוְלֵב: "וְרִיב"ק [=ר' יְהוּדָה בֶּן קִלּוּנִימוֹס מִמְּגַנְצָא] הִיה נֹוֹהֵג בַּעֲרֵבָה
שֶׁל הוֹשָׁעֻנָא רַבָּה וְכֵן בַּעֲרֵבָה שֶׁל לִוְלֵב... וְלִבְעַר בַּהֵן חֶמֶץ שֶׁל פֶּסַח"28.

2. בַּהֲגָהוֹת הַמַּהֲרֵש"ל לְטוֹר יו"ד ס"י שְׁעוֹ, בַּעֲנִינֵי קְבוּרָה, נִכְתָּב:
"וְאִנִּי קִבַּלְתִּי מֵאִמָּז לֹוֹמֵר ז' פַּעֲמִים 'וַיְהִי נֹוֹעַם' מֵהַתְּחַלְתּוֹ עַד 'כִּי
מִלֵּאכִיו יִצְוֶה לך' וּבְפַעַם הַשְּׁבִיעִית מִסִּיִּים, וַיֵּשׁ לוֹ סוּד"29, הֲגָהַת
הַמַּהֲרֵש"ל מְכוּוֹנֶת כִּלְפֵי הַנִּכְתָּב בְּטוֹר שֵׁם: "וְצִרִיךְ לִישֵׁב שְׁבַע פַּעֲמִים
מִפְּנֵי שֶׁהָרוּחוֹת מְלוּוֹת אוֹתוֹ וּבְכָל שְׁעָה שִׁיוֹשֵׁב בּוֹרְחִין מִמֶּנּוּ". וְסָבוּ
נֹוֹהֵג לֹוֹמֵר בְּכָל אַחַת מִשְׁבַּעַת "הִישִׁיבוֹת" לֹוֹמֵר אֶת הַפֶּרֶק 'וַיְהִי נֹוֹעַם'.
וְאִכֵּן זֶהוּ מִנְהַג וּוְרֵמִישָׁא וְנִצְטֵט מִמְּנַהֲגֵי הַקְּבוּרָה בַּעֲרֵר זֶה מִדְּבָרָיו שֶׁל
ר"י קִירְכּוֹם, מִנְהֲגוֹת וּוְרֵמִיזָא, יְרוּשָׁלַיִם תְּשַׁמ"ז, עַמ' שִׁיא:
וְאַח"כּ נֹוֹטֵלִין הַקָּהֵל יְדֵיהֶם בְּבוֹאֵם אֶל רַחוּב הַיְּהוּדִים בְּחֶזֶק לְפָנֵי
בֵּית הַכְּנֶסֶת טֶרֶם שֶׁהוֹלְכִין לְבֵיתָם, וַיּוֹשְׁבִין ז' יְשִׁיבוֹת וְאוֹמְרִים
בְּכָל פַּעַם "וַיְהִי נֹוֹעַם".

וּבַהֲגָהוֹת, שֵׁם, אוֹת ז' נִכְתָּב נִימוֹק לַכֵּךְ: "גַּם כֵּן מִשּׁוֹם הָרוּחוֹת"30.

28 עַל הַנֹּוֹהֵג לְהַקְפִּיד עַל כְּבוֹדָם שֶׁל חֲפָצֵי מִצְוֹת בְּכַחֲנִת "הוֹאִיל וְאִתְעַבִּיד בִּיה
חֲדָא מִצְוָה, יִתְעַבִּיד בֵּה מִצְוָה אַחֲרִינָא", רָאָה ד. שְׁפִרְבֵּר, מִנְהֲגֵי יִשְׂרָאֵל, ב,
יְרוּשָׁלַיִם תְּשַׁנ"א, עַמ' קֶצֶק-קֶצֶז, שֶׁהֵבִיא מִסְפֵּר דּוּגְמָאוֹת לַכֵּךְ וּבְתוֹכָם הַנּוֹשָׂא
שֶׁלָּנוּ. אֲגַב: אֲסָף (לְעִיל הַע' 1) עַמ' 10 הַע' 10, לֹא דֵק, וְסִמֵּךְ עַל דְּפוּס מֵאוּחַר
שֶׁל שו"ת מֵהַרְש"ל, וְקָרָא בַּעֲקֻבוּתוֹ כֹּאן: "אִמָּז" [=אֲבִי מוֹרִי וְרַבִּין] וְהֵבִיא
נֹוֹהֵג זֶה בְּשֵׁם אֲבִי הַמַּהֲרֵש"ל. בְּרֵם, הַנּוֹסֵחַ הַמְדוּיִיק (לִוְבִלִּין שֶׁל"ה, שְׁנ"ט) הוּא
"אִמָּז", וּפְתָרָנוּ: אֲדוּנֵי מוֹרֵי זִקְנֵי.

29 כֵּךְ יֵשׁ לְהַגִּיה בְּדְבָרָיו וְלֹא כְּפִי הַצַּעַת הַמַּהֲדִיר רֶש"ב וְרַנִּר: "אִמָּז"ל", שְׁתַּרְגוּמוֹ:
"אֲבִי מוֹרִי ז"ל", שֶׁהַכוּוֹנָה לְאֲבִי הַמַּהֲרֵש"ל. וְהַגְּהָנוּ עַל פִּי נֹוֹסַח בִּיאוּרֵי הַמַּהֲרֵש"ל
לְטוֹר שְׁעַמֵּד בְּפָנֵי תַלְמִידוֹ בַּעַל הַפְּרִישָׁה, שֵׁם, ס"ק כֹּז, וְכֵן בְּפָנֵי בַּעַל הַב"ח
שֵׁם. אֶת דְּבָרֵי הַמַּהֲרֵש"ל נִיסְחָנוּ עַל פִּי הַמּוֹבָאָה שֶׁל הָאֲחֵרוֹן, כִּי בְּדְבָרָיו בַּעַל
הַפְּרִישָׁה נֹוֹסְפוֹ הֲגָהוֹת מֵאוּחַרוֹת.

30 לְנוֹשָׂא בְּכִלְלוֹתוֹ רָאָה ד. שְׁפִרְבֵּר, מִנְהֲגֵי יִשְׂרָאֵל א, עַמ' רִיז-דְּכָא.

3. למרות הדעה המקובלת הנוהגת איסור בנעילת סנדל המסומר בשבת (טור או"ח סי' שא ועוד), המהרש"ל מתיר בעקבות סבו ("וכן ראיתי הלכה למעשה מאמ"ז". הגהות לטור, שם), מנעלים המסומרים כדי שדריכה על הקרקע לא תקרעם. וראה עוד ב"י וב"ח שם. המהרש"ל רואה איפוא בנוהגו של סבו, משענת הלכתית בסוגיה סבוכה וחמורה בהלכות שבת.

4. בעניני תענית חלום כותב המהרש"ל: "וראיתי מאמ"ז החסיד מוהר"ר יצחק כשהיה מתענה תענית חלום בשבת, שלא היה יוצא מבית הכנסת. כל היום הי' יושב ולומד עד הערב" (הגהות מהרש"ל לאו"ח סי' תקכט, ד"ה חציו). בנקודה זו נרחיב קמעא.

ר' שמשון בר צדוק מביא בתשב"ץ סי' א בשם רבו מהר"ם מרוטנבורג: "אבל שהוא מתענה תענית חלום ... דכיון שהוא חמור כל כך עד שיתענה תענית חלום אפילו בשבת". ובהגהות רבינו פרץ, המובאות בכלבו סי' סב, מציין המחבר לנוהג נפוץ: "דהרבה בני אדם עושין תענית חלום בשבת". במנהגי מהרי"ל מביא המלקט את נימוקו של ר' יעקב כ"ץ מנורטהויזן [= נורדהאוזן]³¹, לפשר היתר תענית זו בשבת חרף הכתוב "וקראת לשבת עונג": "נותנים בו טעם דהיינו עונג דמתבטל החלום בתעניתא". במהלך הדורות חל שינוי, והדעה הרווחת שנתקבלה בכמה פזורות גרסה "שאינ להתענות ת"ח בשבת שאין אנו בקיאים בפתרון חלומות", כלשון אחת הדעות שנפסקה באו"ח סי' רפח, סע' ה. כנראה שהמהרש"ל מעלה על נס את העובדה שזקנו מקפיד על הנוהג הקדום ומתענה בבית הכנסת בפרהסיא תענית חלום בשבת, כדי להוציא מלבם של הסוברים אחרת, ובודאי כנגד אלו הנוהגים בצנעא: "ואם התענה שבת וביום טוב מחמת חלום אז יסגור עצמו בחדר מיוחד ויתפלל היום" (יוסף אומץ לר' יוזפא האן, פפד"מ תרפ"ח, עמ' 210).

לרשימה זו נצרף עוד הנהגה של ר' יצחק קלויבר, בענין הלכתי. ביש"ש יבמות פי"ב סי' יז, עוסק המהרש"ל בהגדרת 'הקפת הראש', ומביא בשם ספר האגודה, הלכה בהאי לישנא: "ומ"ה [=ומשום הכי] שמגלחין התינוקות מניחין הצדעים, עכ"ל". ומסיק מדבריו: "משמע

31 על חכם זה, ראה י.י. יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 76-78.

ר' יצחק קלויבר - הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן

להניח כולו ולא לגלח(י)ן כל עיקר, לפי שאין אנו יודעים במה קרוי הקפה וכך קבלתי מאדוני מורי זקני". לפנינו איפוא, חומרה בהלכות הקפת ראש, שאותה מדקדק המהרש"ל מלשוננו של ספר האגודה, המתחזקת מכוח מסורת שקיבל מזקנו.

ג - ביאורי ר' יצחק קלויבר לפירוש רש"י לתורה

כידוע, במאות הט"ו-י"ז התפתחה ופרחה היצירה הרבנית שעסקה בפירוש רש"י לתורה, שהתפלגה לאסכולות שונות, זאת כתוצאה מהצטברותם של כמה גורמים שאת טיבם ופרטיהם סקרנו במקום אחר³². גם המהרש"ל כתב הערות והגהות - כדרכו בחיבורים רבים - על רש"י ומפרשו ר' אליהו מזרחי (הרא"ם), שרובן נדפסו בחיבור הקרוי "יריעות שלמה", שנדפס בפראג שס"ט³³, ובתוכם הביא מעט מזעיר מפירושי זקנו. מיעוט החומר אינו מאפשר לנו לצרף את הדברים למכלול, שיכול להוביל אותנו למקומו באחת מאותן אסכולות.

להלן מבחר מביאורי רש"י של ר' יצחק קלויבר, בלשוננו ובניסוחו של המהרש"ל. הערות שיש בהם ענין נרחיב, ובאחרות נקצר. השתמשנו כאן במהדורת בני-ברק תשכ"ג, העתק של דפוס ראשון פראג שס"ט.

(1) וירא, עמ' יח, ד"ה שאין מלאך

רש"י שם, ד"ה והנה שלושה אנשים: "אחד לבשר את שרה ואחד להפוך את סדום ואחד לרפאות את אברהם, שאין מלאך אחד עושה שתי שליחויות. תדע לך שכך כל הפרשה הוא מזכירן בלשון רבים: ויאכלו (ח), ויאמרו אליו (ט), ובבשורה נאמר (י) ויאמר שוב... ובהפיכת סדום... (יט/כב) כי לא אוכל לעשות... (כא) לבלתי הפכי...

על דברי רש"י אלו מעיר המהרש"ל: "ותדע שכתב רש"י מגומגם מאד. וקבלתי מאמ"ז שה"ק: דלמא לעולם לא משום שאין מלאך אחד עושה ב' שליחות (!), אלא משום ששלושה היו נזקקין לשליחות אחד, על זה אמר תדע".

32. מאמר העוסק בנושא יתפרסם אי"ה בקרוב. וראה גם י. אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 83-90.

33. ראה אלבוים שם, עמ' 387. רפלד (לעיל הע' 1), עמ' 362-363.

ר' יצחק קלויבר מפרש את משמעות "התדע", שמוסיף רש"י לאחר שביאר שאין מלאך אחד עושה שתי שליחויות. שהרי ניתן להקשות, אולי שלושת המלאכים נשלחו לעשיה אחת, ולכן רש"י מפרט את שלושת השליחויות שנוסחו בתורה בלשון יחיד. אכן דקדוק זה ברש"י מאפיין דרכי לימוד רש"י לתורה באותה עת³⁴.

^{אוצר החכמה}

(2) תולדות, עמ' כט, ד"ה ויהיה לך

רש"י שם, ד"ה והיה כאשר תריד: "תריד לשון צער... כלומר כשיעברו ישראל ישראל את התורה ויהיה לך פתחון פה להצטער על הברכות שנטל, ופרקת [עולו מעל צוארך]".

לדברים אלו מביא המהרש"ל את פרשנות סבו המהווה דרשנות לכתוב: "כאשר תריד הוא על... התורה. כאשר התורה תריד, דאל"כ היה לו לכתוב כאשר תריד [עשו] תפרוק. אלא ה"ק: אם היא תריד ג"כ תעשה את שלך ופרקת".

(3) ויצא, עמ' כט ד"ה ה"ג

המהרש"ל מביא גירסת הרא"ם ברש"י ויצא (כח י) ד"ה ויצא יעקב: "ה"ג על ידי שבשביל³⁵ שרעות בנות כנען בעיני יצחק אביו הלך עשו אל ישמעאל, הפסיק הענין בפרשתו של יעקב וכתב 'וילך עשו'. משגמר חזר לענין ראשון [= 'ויצא יעקב']".

פרשת הליכתו של יעקב לפדן ארם (פרק כח ה), מופסקת על ידי הסיפור על עשו שהולך לקחת אשה מבנות ישראל כי בנות כנען רעות בעיני אביו (שם, ו-ט), ואח"כ חוזרת התורה לתאר את הליכתו של יעקב לחרן (כח י). כוונת הרא"ם שרש"י כפל שתי מלות נימוק "על ידי" ו"שבשביל", לצורך נימוק שתי סיבות. הראשונה מנמקת את החזרה לענין הראשון, והשניה את פשר הפסק הסיפור באמצעו.

על כך מביא המהרש"ל את הערת סבו לכפילות מלות הנימוק: "כי על ידי קאי על ההפסקה שהפסיק... ושבשביל לא קאי על שום קושיה

34 וראה עוד ב"הואיל משה", לר' משה מ"ת, תלמידו המובהק של המהרש"ל, פראג שע"ב, המביא קושיה זו ויישובה בשם "ויש מקשים ... ושמעתי מתרצים", וצע"ק.

35 הצורך בה"ג כאן, בא בשל נוסח כת"י של רש"י ודפוס ראשון ריג"ו די קאלביריה רל"ד, שגרסו רק "על יד...".

ר' יצחק קלויבר - הנהגותיו, מורשתו ומסביב להן

אלא [מוסב] על ש'רעות' שכתוב אחריו. והמהרש"ל מסכם את פירוש סבו: "וכאילו נכתב: ע"י שהלך עשו אל ישמעאל בשביל שרעות...".

(4) שמות, עמ' מז, ד"ה שאמרו איצטגניניו

המהרש"ל מביא בשם סבו את פירושו לשמות (א י) ד"ה "נתחכמה לו", שאותו מבאר רש"י: "נתחכם למושיעם של ישראל לדונו במים". ומהכתוב בפסוק יח עולה, שפרעה דורש מהמיילדות: "אם בן הוא והמיתן אותו", כלומר: מיתה ללא שימוש במים. ומתרץ בשמו, שרש"י רוצה לקשור דבריו לכתוב גוסף (שם טז) ולכרוך שני פירושו לשיטה אחת: "שאמרו איצטגניניו, שעתידות ללדת בן המושיע אותם", וזכותו של פרעה להמיתו מכיון "שיבא להושיעם ולהוציא את שלי", וזה מתקשר לגזרתו (שם כב): "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו". ובביאורו של רש"י שם, ד"ה לכל עמו:

"יום שנולד משה אמרו לו איצטגניניו: "היום נולד מושיען... ורואים אנו שסופו ללקות במים... והם לא ידעו שסופו ללקות על מי מריבה".

לפנינו איפוא גישתו של חכם הרוצה ליצור הרמוניזציה בין המקורות השונים ובעיקר להראות שיטתיות בפירוש רש"י לתורה, תופעה המאפיינת יצירות של חכמים באותה עת. שאחד המייצגים הבולטים הוא נכדו ר' שלמה לוריא בספרו 'ים של שלמה' שחיבר סוגיות תלמודיות שונות למכלול אחד.

(5) קרח, עמ' ע, ד"ה ודתן ואבירם

נפרט כאן רעיון מפולפל שמביא המהרש"ל בשם "אמ"ז", המקשר שני כתובים ושני דיבורים מתחילים ברש"י. על הכתוב בספר במדבר (טז ד) ד"ה כותב רש"י:

בשביל שהיה ראובן שרוי בחנייתם תימנה, שכן לקהת ובניו החונים תימנה, נשתתפו עם קהת במחלוקתו. אוי לרשע ואוי לשכנו.

ר' יצחק קלויבר מקשר את הפתגם לכל הנושא. רש"י לעיל (ד"ה ויקח קרח), מבאר שהכתוב ייחס את קרח עד לוי ולא הוסיף בן יעקב, בשל בקשת יעקב בברכתו לבניו "ובקהלם אל תחד כבודי". אבל יעקב לא ביקש זאת על צאצאי ראובן, ומדוע הכתוב כאן בתארו את יחוסם של דתן ואבירם "בני ראובן", לא נקב בשם יעקב. לכן פירש רש"י כאן

[קצה]

שבשל "אוג-לרשע ואוי לשכנו" נכללו דתן ואבירם השכנים למשפחת קרח, הלויים - בבקשת יעקב.

כך גם מביא המהרש"ל בשם סבו-ענייני דקדוק וניקוד שמקורם ברש"י לתורה כמו ההוראה לנקד 'ועד' (בשירת הים. שמות טו יח), ולא 'ועד', מכיון שאיננו וא"ו החיבור³⁶.

יצרנו איפוא פרק קצר המתאר מקצת מפירושיו של ר' יצחק קלויבר לרש"י וממנו עולה שדרכו בלימוד רש"י ובפרשנותו, היא כדרכם של חכמים שונים באותן תקופות. ונתון נוסף: כידוע, פירוש הרא"ם נדפס לראשונה בוינציה רפ"ז³⁷. לכאורה אפשר להעלות מכאן נתון ביוגרפי ולקבוע שר' יצחק קלויבר נפטר בשנת ש' בקירוב, פרק הזמן שבו הסבא למד עם נכדו פירוש רש"י לתורה עם ביאורי הרא"ם. שהרי המהרש"ל מעיד שאת פירושי סבו הוא קיבל ("קבלתי") ישירות ממנו. אבל זוהי השערה, מכיוון שהמדקדק היטב בדברי סבו בנוסח שהובא ע"י המהרש"ל, יכול להיווכח שפירושיו של ר' יצחק קלויבר יכולים להתייחס לרש"י בלבד וללא הזדקקות לרא"ם. כך שאין בידינו לקבוע כאן נתון ביוגרפי מוחלט.

סיכום

סקרנו איפוא מקצת פרטים ביוגרפיים של ר' יצחק קלויבר, כמה מהנהגותיו בענייני תפילה ונוסחאותיה, כך גם כמה ממנהגיו בעניינים הלכתיים שונים, ומעט מזעיר מפירושיו לרש"י לתורה. מכל זה מצטיירת דמותו של חכם המייצג את בית המדרש האשכנזי על כמה ממאפייניו, הכוללים שימור מנהגים קדומים, ביחוד בתוככי פזורה חדשה - פולין - שאורחותיה מתגבשות באמצעות עירוב נוהגים שונים וקבלת סמכותם של חכמים ויצירות. מאידך: לא מצאנו השפעות מפורשות ושיטתיות הבאות מכוח זקנו על עמדותיו ההלכתיות העצמאיות של המהרש"ל הבאות לידי ביטוי במבנה חיבורו ובהכרעותיו. כנראה שלפנינו זכרונות מילדותו של המהרש"ל שנפרד מסבו בגיל צעיר, ובשל כך נתונים מועטים נפרשו בפנינו וחבל על דאבדין.

36 כך במקראות גדולות וינציה רפ"ב, ואילך. זאת בניגוד לעדי נוסח רבים.

37 לתיאור ביבליוגרפי ראה במבוא לחומש הרא"ם, מהד' ר"מ פיליפ, פתח-תקוה תשנ"ד, עמ' יב.